

BİLGİNİN İSLAMİLEŞTİRİLMESİ: ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM

Dr. Mehmet Furkan ÖREN*

Öz: Bu çalışmada bilginin İslamlaştırılması tezi çeşitli açılardan kritik edilmektedir. 18. yüzyılda İslam coğrafyasının siyasi, askerî ve iktisadi açıdan Batı'nın gerisinde kalması, İslam çerçevesinde kalem oynatan düşünürleri kimi arayışlara sevk etmiştir. Bu arayışlardan bir tanesi de yeni bir bilgi paradigması ihtiyacıdır. Zira tarihin çeşitli dönemlerinde Batı'yla yüzleşen İslam coğrafyasının 18. yüzyılda başlayan ve günümüzde de devam eden karşılaşması, ciddi kırılmaların yaşanmasına neden olmuş/olmaktadır. Bilginin İslamlaştırılması tezleri kendi çerçevesi içerisinde bu soruya bir cevaptır. Batı'ya alternatif oluşturabilecek bilgi uğraşları çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bilginin İslamlaştırılması tezi, hem modern hem de postmodern özellikler taşımaktadır. Bu tezin, giderek güçlenen ve küresel bir etki kazanarak, dünyanın çeşitli medeniyet havzalarını etkisi altına alan Batıcı bakış açısı ve bilgi hegemonyasına karşı nasıl bir karşılık vereceği önem kazanmaktadır. Bugün Batı, küresel bir etki kazandığına göre ona alternatif olacak epistemik inşanın da küresel bir hitap taşıması elzemdir. Bu çalışmada bilginin İslamlaştırılması tezinin böyle bir imkâna sahip olup olmadığı tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bilginin İslamlaştırılması, bilgi sosyolojisi, güç, Batı

THE ISLAMIZATION OF KNOWLEDGE: A CRITICAL APPROACH

Abstract: In this study, the thesis of the Islamization of knowledge is criticized from several perspectives. The fact that the Islamic geography lagged behind the West in terms of politics, military and economy in the 18th century led some thinkers who working in the framework of Islam to some searches. One of these searching is the need for a new information paradigm. Because the encounter of the Islamic geography, which started in the 18th century and continues today, caused serious turning points and is still happening. The theses on the Islamization of knowledge are in their own framework an answer to this question. The thesis of Islamization of knowledge, which should be evaluated within the framework of efforts to reach information that can be an alternative to the West, has both modern and post-modern features. On the other hand, it becomes important how this thesis will respond to the Western perspective and knowledge hegemony, which is getting stronger and gaining a global effect, and has influenced various civilization basins of the world. Today, the fact that the West has gained a global influence requires an alternative epistemic construction to have a global address. In this study, it is discussed whether the thesis of the Islamization of knowledge has such an opportunity.

Key Words: Islamization of Knowledge, sociology of knowledge, power, West.

ORCID ID : 0000-0002-7568-4166

DOI : 10.31126/akrajournal.816366

Geliş tarihi : 26 Ekim 2020 / Kabul tarihi: 10 Aralık 2020

*İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü.

Giriş

Bilginin ne olduğu ve nasıl oluştuğu önemli problem alanlarından birisidir. İnsanlar doğduğu andan itibaren çevresini anlamaya ve nesnelere tanımaya çalışırlar. Bilginin oluşumu, hem insanın kendi kişisel uğraşı hem de içinde yaşadığı sosyal ortamla ilgili bir durumdur. Bilgi inşa süreci belli ölçüde kültürlenme faaliyetidir. İnsanlar önceki nesilden devraldıkları bilgi birikimini ve kültürü sonraki nesle aktarmak isterler. Yapısı gereği insan, içinde yetiştiği kültürden, ortamdaki bir şeyler öğrenir, onun renklerinden izler taşır ve belli ölçülerde onu kanıksar. Bilgi oluşturma süreçlerinde toplumsal ve sosyal etkiler de etkili olduğu için her toplumun eğitim-öğretim faaliyeti ve birey yetiştirme biçimi farklılık arz eder. Bugün Batı merkezli paradigma küresel boyut kazanmasına rağmen dünyanın çeşitli bölgelerinde uygulanmakta olan eğitim müfredatları farklılık gösterebilmektedir. İnsani özellikler düşünüldüğünde bu durum normaldir. Çünkü insanların ürettikleri düşünceler de insanlar gibidir. Sosyal, kültürel ve coğrafi durumlardan izler taşırlar.

Belli ölçülerde farklılık gösteren, kendi içerisinde anlamlı örüntüler oluşturan medeniyet ve kültürel havzalar için 18. yüzyıl, dramatik hikâyenin/hikâyelerin başlangıç yüzyılıdır. Bu yüzyılla birlikte sanayi toplumuna geçiş süreci, Batı dışı toplumlar ve kültürler için kimi açılardan sorunların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sanayi süreci Batı'nın diğer medeniyetlere nazaran yükselişini ifade eder. Modern tarih, bir yönüyle Batı merkezli siyaset, iktisat, bilgi ve ideolojilerin diğer toplumlara sirayet etmesi tarihidir. Bu yüzyılla birlikte modern Batı'nın paradigması yayılarak dünyanın çeşitli bölgelerine nüfuz edecek ve yerel pek çok kültürün ortadan kalkmasına zemin hazırlayacaktır. Küreselleşme süreciyle birlikte ivme kazanan bu durum Batı'nın her yerleşmesiyle sonuçlanacaktır. Bugün Batı, İstanbul'da, Mekke'de, Pekin'de, Tokyo'da, Delhi'de ve Tahran'dadır.

Batı merkezli düşünce, siyaset ve bilginin yükselişi, kimi yerel duruş ve dirençlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Avrupa odaklı okumalara karşı direnç gösteren önemli havzalardan birisi, İslam bilgi anlayışının merkezi olan İslam coğrafyasıdır. Batı'yla ilk karşılaşmalardan itibaren İslam düşünceleri çeşitli yönleriyle modern/seküler kültüre cevap olabilecek birtakım bilgi pusulaları ve çerçeveleri oluşturma gayretine girmişlerdir. Bilginin İslamlaştırılması savunusu da Batı merkezli okumalara karşı ortaya atılan ve Batı paradigmasına alternatif olmayı hedefleyen girişimlerden birisidir. Bilginin İslamlaştırılması çalışmaları en büyük motivasyonu İslam düşünce biçimini Batı'nın epistemik hegemonyasına karşı bir çıkış yolu olarak sunmaktır. Daha çok epistemik ve entelektüel tartışmalara göndermede bulunan bilginin İslamlaştırılması düşüncesi, bilgiye dönük kimi soru/sorunların ortaya çıkma-

sına da yol vermektedir. Bu çaba bir biçimiyle “bilgi nedir ve nasıl oluşmaktadır?” şeklindeki sorunlara da göndermede bulunmaktadır. Kültürlerin, siyasal kompartımanların, ideolojilerin ve coğrafi havzaların üstünde mutlak ve objektif bir bilgi biçiminin olup olmayacağı bu çerçevede önemli sorun alanlarından birisidir. Buradaki temel sorun, İslamileştirilecek bilginin çerçevesinin nasıl çizileceği meselesidir. İslamileştirilecek bilgi hangisidir? Bilgiyi İslamileştirecek aktörler kimlerdir? Neticede bilgi kim veya kimler tarafından İslamileştirilecekse İslamleştirilsin, ortaya çıkan bilgi; sosyal, siyasal ve kültürel alanın parçası olan öznenin/öznelerin ürünüyse bu bilgide bir çeşit yanlılıkta olacaktır. Dolayısıyla İslamileşecek bilginin tespiti ve ortaya konması önemli sorun alanlarından birisidir.

Bilginin İslamleştirilmesi tezi yakın tarihli bir süreç olarak göze çarpsa da kökleri eskilere dayanan bir tartışmadır. Nihayetinde Batı karşısında İslam vurgusu yapan tüm çıkışların ortak noktası bir yönüyle epistemolojidir. İslam’a dönmek, İslami bir iktisat, siyaset, eğitim ve bilgi anlayışını meydana getirmek böylece Batı anlayışına karşı yeni bir kaldıraç ortaya koyma hedefinde olan bilginin İslamleştirilmesi tartışmaları, küreselleşmenin konuşulduğu günümüzde önemini korumaktadır. Bu yazıda bilginin İslamleştirilmesi tezi etrafında ortaya çıkan kimi soru/sorunlar tartışılmakta, tezin Batı bilgi anlayışına alternatif olup olmayacağı irdelenmekte ve tez bağlamında ortaya çıkan kimi çelişkiler analiz edilmektedir.

1. İslam ve Batı: İki Kritik Karşılaşma

İslam ve Batı tartışmaları kökleri eskiye dayalı olan bir tartışmadır. Bu ayırım, Doğu ve Batı kavramlarının ihtiva ettiği geniş anlamları indirgemeci bir takım doneler taşısa da, İslam ve Batı denildiğinde İslam’ın din, Batı’nınsa daha çok Greko-Hristiyan toplumu imlediği söylenebilir.¹ Batı kültürü sadece Hristiyanlık merkezli bir kültür değildir. Aynı zamanda Yunan ve Roma kültüründen oluşmaktadır.² Batı kültürünün önemli bir ögesi olan Hristiyanlık daha ilk dönemlerde İslam paradigmasını kendisine rakip bir oluşum olarak görmüş ve mücadele edilmesi gereken bir çerçeveye oturtmuştur.³ Aynı geleekten gelen iki inanç olarak İslam ve Hristiyanlık arasındaki ayırım tarih boyunca pek çok savaşın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu realiteye rağmen İslam, Hristiyanlıktaki pek çok figürü kutsal olarak kabul etmekte Hz. İsa’yı peygamber olarak görmektedir.⁴ Bu açıdan İslam paradigmasının bir inanç

1. İbrahim Kalın, *İslam ve Batı*. (İstanbul: İsam Y., 2015).

2. Örneğin Kalın Batı’nın iki ana kaynağının olduğunu altını çizmektedir: “*Greko-Roman kültürü ve Yahudi-Hristiyan geleneği*”, İbrahim Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, (İstanbul: İnsan Y. 2018), 39.

3. Kalın, *İslam ve Batı*. 45.

4. Nitekim İslam çerçevesinde Ehl-i Kitap olarak tanımlanan Yahudi ve Hristiyanlar kimi

biçimi olan Hristiyanlıkla karşılaşmasının epistemik açıdan daha az sancılı olduğu ifade edilebilir. Nihayetinde önemli farklılıklara rağmen İslam ve Hristiyanlığın evreni epistemik açıdan ontolojik konumlandırmaları paralellikler taşıdığı ileri sürülebilir.⁵

Ancak İslam'ın Batı kültürünü diğer ögesi olan Yunan düşüncesi ve felsefiyle karşılaşması fikri açıdan ciddi tartışmaların ve dönüşümlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İslam epistemik anlayışının Batı'nın önemli kültür ayağı olan Grek düşüncesiyle karşılaşmasında iki kritik dönemin öne çıktığı söylenebilir. İki dönemde de fikri, kültürel, siyasal ve teolojik etkileşimlerin hız kazandığı ifade edilebilir Birinci dönem Abbasiler dönemi ve sonrasındır. Bu dönemde Yunan kültürüne ait eserler Arapçaya çevrilmiş⁶ Aristo ve Platon'un fikirleri İslam dünyasınca tartışılmaya başlanmıştır. Dönemin Hristiyan düşünürleri ile Müslüman düşünürleri "Beytü'l Hikme"de çeşitli tartışmalar yapmıştır.⁷ İslam toplumunun o dönemde siyasal, iktisadi ve entelektüel açıdan güçlü olması, Batı kültürünün de temeli olan Yunan kültürü ve bilgi birikiminin İslam düşüncesini radikal bir şekilde dönüştürmesini engelleyici bir faktör olmuştur. Yunan düşünce geleneği, İslam düşüncesini kısmen etkilese de Müslümanların kendi birikiminden, tarzından ve kendi vahiy geleneğine bakışında ciddi bir değişikliğe neden olmamış, aksine İslam kültürü dönemin Avrupa'sını etkilemiştir.⁸

Avrupa'yla ikinci karşılaşma 18. yüzyıl ve sonrasında olmuştur. Elbette ki ortaya çıktığı andan itibaren İslam ile Batı bir şekilde ilişki içerisinde olagelmıştır. Ancak gerek Abbasiler döneminde ve gerekse 18. yüzyıldaki karşılaşmanın önemli farkları vardır. Bu iki karşılaşma sürecinde paradigmat, düşünsel ve kültürel etkileşimler diğer dönemlere göre nispeten fazladır. Abbasiler döneminde Müslümanlar, Yunan kaynaklarını tercüme etmekle kalmamışlar aynı zamanda telif etmişler ve katkı sunarak zenginleştirmişlerdir. Batı felsefesinin yükselişinde Endülüslülerin yadsınamaz bir katkısı vardır.⁹ Aslında iki karşılaşma döneminde de İslam, Batı'nın Hristiyan olmayan yüzüyle tanışmıştır.

açılardan farklı kategorilerde değerlendirilmiştir. Bk Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *TDV DİA*, cilt: 10, (Ankara: Diyanet Y., 1994), 516-519.

5. Pek çok kaynakta İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin "ilahi din" kategorisinde değerlendirilmesi bile bu duruma işaret sayılabilir. Bir örnek için bk. Nermin Öztürk, "İlahi dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet) yemin, keffâret ve kurban". *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.

6. Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, 84.

7. Mahmut Kaya, "Beytü'l Hikme". *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, C. 6, (Ankara: Diyanet Y., 1992), 88-90.

8. Bu etkiyi Endülüs özelinde yapan bir gözlem için bk. Mehmet Özdemir, "Endülüs". *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, c.11. (Ankara: diyanet, Y., 1995), 219-224.

9. Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, 133-137.

Özellikle 18.yüzyıldaki karşılaşma Batı'nın Hristiyan olmayan yüzünün belirginlik kazandığı bir yüzyıldır. Bu yüzyıla gelindiğinde Avrupa'nın kaderini değiştiren kültür sanat devrimi olan Rönesans, iktisadi ve üretim devrimi olan sanayi, siyasi açıdan yeni örgütlenme biçimine yol açan Fransız devrimleri gerçekleşmiş, Yunan düşüncesi yeniden revize edilerek modern Batı dünyası meydana gelmiştir.¹⁰ Bu dönem, teolojiye ontolojik itirazların yapıldığı ve seküler argümanların taraf bulduğu bir dönemdir.¹¹ Modern dönem Batı'nın sadece radikal dönüşümünün tarihi değil, aynı zamanda kendi dışındaki coğrafyaya hâkim olma, kolonileştirme, sömürge hâline getirme dönemidir.¹² Avrupa'nın iktisadi, askerî ve teknoloji bakımından başta İslam coğrafyası olmak üzere kendi dışındaki coğrafyaya göre bariz bir şekilde üstün konuma gelmesi diğer toplumların siyasi, iktisadi ve fikri olarak Batı'nın etkisinde kalmasıyla sonuçlanmıştır.¹³

Modern dönemde Batı'da meydana gelen değişim ve dönüşümler aynı zamanda sekülerleşme sürecidir.¹⁴ Batı'nın seküler "kimlikli" bir çerçevede yükselişi Batı dışında kalan toplumların iki belirgin çizgiyle ayrışmasıyla sonuçlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine denk gelen bu süreç bir taraftan Batı "karakterli" aydın tipi, diğer taraftan yerel ve muhafazakâr karakterli aydın biçiminin ortaya çıkmasına yol vermiştir.¹⁵ Ortaylı'nın ifadesiyle "19. yüzyıl düşünür ve yöneticisi gerekli reformları yarı İslamcı ve yarı Batıcı bir dilemma (ikircikleme) içinde yürütmeye çalışmıştır."¹⁶ Üstelik bu husus sadece Osmanlı coğrafyası için değil, diğer Müslüman toplumlar içinde geçerli bir durumdur.¹⁷ İronik bir şekilde hem Abbasiler döneminde hem de Osmanlıların son döneminde düşünsel karşılaşmada tercüme faaliyetleri kritik rol oynamıştır. Abbasiler döneminde Aristo ve Platon gibi düşünürlerin çalışmalarının Kindi'nin başında bulunduğu bir ekipçe Arapçaya çevrilmesi özelde İslam felsefesinin gelişmesine/etkinleşmesine önemli katkılar sunmuştur.¹⁸ Benzer şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde de tercüme odasının, Batı

10. Modern Batı'nın doğuşuna ilişkin detaylı bir gözlem için bk. Alain Touraine, *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver, 9. bs.(İstanbul: Yapı Kredi Y., 2014).

11. Döneme ilişkin bir değerlendirme için bk. Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, 245-286.

12. Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, 287-288.

13. Luraghi, Raimondo. *Sömürgecilik tarihi*. çev. Halim İnal. (İstanbul: E Yayınları 1975).

14. Bk. Charles Taylor, *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe. (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014).

15. Bedri Gencer, *İslam'da Modernleşme: 1839-1939*. (Ankara: Lotus Y., 2008), 171-215.

16. İlber Ortaylı, *Osmanlı'da Aile*. (İstanbul: Kronik Y., 2018), 182.

17. Ortaylı, *Osmanlı'da Aile*, 182.

18. Ömer Türker, "İslam'ın Metafizik Geleneği", *İslam Felsefesi Geçmiş ve Günümüze Dair Bazı Meseleler*, içinde(43-54), (Köln: Plural Y., 2017), 44-47.

görüş ve düşüncelerinin Osmanlı'ya sirayet etmesinde önemli etkisi olmuştur. Nihayetinde tercüme faaliyetiyle uğraşan düşünürler, sadece tercüme yapmamış aynı zamanda tercüme ettikleri kaynaklardan da etkilenmişlerdir.¹⁹

Batı'nın etki alanının hızlı bir şekilde İslam coğrafyasına nüfuz etmesi, İslamcı entelektüel ve düşünürlerin çeşitli arayışlara girmesine de neden olmuştur. Bu düşünürler çeşitli biçimleri ve boyutlarıyla Batı düşüncesine karşı koymak, İslam medeniyetinin altını çizmek ve "İslamcı" bir çerçeve oluşturmak için gayret etmişlerdir. Güncel anlamda daha çok Attas ve İsmail R. Faruki'yle anılan bilginin İslamlaştırılması meselesi bu açıdan eski bir tartışma alanıdır. Bu alanın modern Batı'nın bilgi tekelciliğine karşın İslam medeniyetine vurgu yapan İslam karakterli düşünce biçimlerinin ortak noktası olduğu söylenebilir. Bilgiye dönük bu tartışmalar ve karşı okumalar, kimi açılardan güç, iktidar ve yönetmeyle ilgili bir durumdur. Nitekim klasik çalışması olan "*Oryantalizm*"de Edward Said, Batı'nın genelde diğer medeniyetler ve özelde İslam toplumu üzerinde hâkimiyet kurması için nasıl bir söylem ve epistemik çerçeve oluşturduğunu örneklerle tahlil etmektedir.²⁰ Bu yönüyle bilgiyi güç, iktidar ve yönetme istenciyle beraber ele almak önemlidir. Bilginin İslamlaştırılması tezi, Batı merkezli epistemik hegemonyaya karşı alternatif bir çıkış önerisi açısından anlamlıdır.

2. İktidar ve Bilgi: Foucault Penceresinden Bilginin İslamlaştırılması

Kökleri geçmişe dayalı olan Doğu Batı tartışmaları 18. yüzyılda Batı'nın yükselmesiyle birlikte daha görünür hâle gelmiştir.²¹ Buradaki tartışmaların ana gündemi Batı'nın nasıl olup da sosyal, siyasal ve kültürel olarak geliştiğiyle ilgilidir. Batı, askerî, siyasal ve ekonomik olarak nasıl güçlendi? İslam toplumunun geri kalmasının altındaki faktörler nelerdir? Bu yükseliş ve düşünün altında yatan epistemik çerçeve nedir? Bu dönemde pek çok Batılı düşünür, Batı'nın yükselişini sahip olduğu medeniyet perspektifine bağlamaktadır.²² Bu bakış açılarına göre Batı dışı toplumların geri kalışı, bu toplumların

19. Bk. S. Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913) "*Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İçinde (88-97), C. 1, (İstanbul: İletişim Y., 2014), 93; Cemil Koçak, "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet "*Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İçinde (72-81), C. 1, (İstanbul: İletişim Y., 2014), 77.

20. Ayrıntı için bk. Edward Ayrıntı için bk. Edward W. Said, *Oryantalizm (doğubilim) : Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. Çev. Nezih Uzel. (İstanbul : Pınar Y., 1982).

21. Kalın, *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, 84.

22. Örneğin Max Weber kapitalizmin Batı'da yükselişini burada ortaya çıkan Protestanlığın kültürel kodlarına bağlamaktadır. Detay Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, çev. Zeynep Gürata, (Ankara: Ayraç Y., 2009). Benzer görüşler Marx'ta da bulunmaktadır. Detay Karl Marx ve Friederich Engels, *Doğu Sorunu*. çev. Yurdakul Fincancı, (Ankara: Sol Y.,

sahip olduğu medeniyet çerçevesinin uygun olmayan özelliklere sahip olmasıyla ilgilidir.

Buradaki tartışmalar bir biçimiyle güç ve iktidarla ilgilidir. Batı toplumunun epistemik alt yapısı güçlü olduğu için mi Batı güçlendi, yoksa Batı zaten güçlendiği için mi epistemik çerçevesi güçlü görülmektedir? Michel Foucault'un tezleri bu sorulara ilişkin önemli ipuçları taşımaktadır. Foucault'u bilginin İslamileştirilmesi tezleri bağlamında önemli kılan husus, onun bilgiyle iktidar arasında kurmuş olduğu diyalojik ilişkidir. Buna göre güç, kendisiyle birlikte yeni bir bilgi biçimi, yeni bilgi biçimi de kendisiyle beraber yeni bir iktidar ve yönetim şeklini meydana getirir.²³

Onun "*Deliliğin Tarihi*"²⁴, "*Hapishanelerin Doğuşu*"²⁵, "*Cinselliğin Tarihi*"²⁶ gibi eserleri cinsellik, suç ve delilik gibi kavramların dönemselsel olarak iktidarlar tarafından nasıl konumlandırıldığıyla ilgili çeşitli analizlerden oluşmaktadır. Foucault, "*Deliliğin Tarihi*" adlı eserinde gücün var olabilmesi için hem kendi hem de karşıdaki muhalefetle ilgili nasıl bir epistemolojik çerçeve inşa ettiğini akılla delilik arasındaki diyalojik ilişkiyle açıklar: "*Delilik, ama aklın çabası içinde güç, buna karşılık esaslı bir andır; akıl görünüşteki zaferlerinde bile kendini onun aracılığıyla göstermekte ve başarılı olmaktadır. Delilik onun için yalnızca canlı ve gizli bir güç kaynağından ibarettir. Delilik yavaş yavaş silahlarını kaybetmiş ve aynı zamanda yer değiştirmiş; akıl tarafından kuşatılmış, onun tarafından kabul edilmiş ve onun içine alınmıştır. Böylece, onu sınırlandıran biçimlerin ve onu inkâr eden güçlerin iyice bilincinde olan şu kuşkucu düşüncenin veya daha doğrusu, aklın ikircikli rolü işte böyle olmuştur: Deliliği kendi biçimlerinden biri olarak keşfetmektedir.*"²⁷ Bu çerçevede delilik, aklın kendine güç atfetmesinin, kendini güçlü göstermesinin ve kendisiyle ilgili kavramsal bir örüntü oluşturmasının fonksiyonel bir biçimidir. Akıl ancak deliliğin var olduğu, dışlandığı, yönetilebilir olduğu bir çerçevede kendini anlamlandırabilir. Bu akıl, iktidarla bezenmiş, kendi dışındaki kavramları ve görüşleri yönetebilme ve yönlendirme hakkını kendinde bulmuş bir akıl biçimidir.

Ona göre kontrol etme, yönlendirme, etkileme, yönetilebilir hâle getirme

1977). Yine bu iki düşünürün doğuya bakışını karşılıklı analiz eden bir çalışma için bk. Lütfi Sunar, *Marx ve Weber'de Doğu Toplamları*. (İstanbul: Ayrıntı Y., 2012).

23. Michel Foucault, *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden& Osman Akınhay, (İstanbul: Ayrıntı Y., 2014), 64.

24. Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi I*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Y., 1992).

25. Michel Foucault, *Hapishanelerin Doğuşu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Y., 1992).

26. Michel Foucault, *Cinselliğin Tarihi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver, (İstanbul: Ayrıntı Y., 2007).

27. Foucault, *Deliliğin Tarihi I*, 61.

epistemik bir inşayı gerektirmektedir. Bu epistemik inşanın en iyi örneklerinden birisi tımarhanelerdir. Foucault'un deyimiyle: "*Homo medicus tımarhanede bir bilgin olarak değil de, bir bilge olarak otorite kazanmaktadır. Tıp mesleğinin davet edilmesinin nedeni, onun bilim olmasından değil de, hukuki ve ahlaki güvence olmasından ötürüdür. Yüksek vicdana sahip, tüm erdemleri kendinde toplayan ve uzun bir tımarhane deneyinden geçmiş başka biri de bal gibi onun yerine geçebilirdi. Çünkü tıbbi çaba, tımarhanede yerine getirilmesi gereken ve hastanın iyileşmesini sağlayabilecek yegane yol olan muazzam bir ahlaki ödevin bir parçasından ibarettir: 'Delileri barındıran bütün kamusal ve özel kuruluşların yönetimine ilişkin bir yasa manyağın, hem kendinin, hem de başkalarının güvenliğini sağlamak üzere geniş bir özgürlük tanıma; ona uygulanacak baskının sapmaların vahametini ve tehlikesine oranlanma ...hekimî tedavi konusunda aydınlatacak tüm olguların toplanma; âdetler ve karakterlerdeki farklılıktan özenle inceleme ve nihayet gösterilecek muamelenin biçimini belirleme olanağı vermek zorunda değil midir?'"²⁸ Dolayısıyla tımarhane aklın kendinde gördüğü gücü konsolide etmenin, çeşitli kanun ve yönetmelikler marifetiyle biçimlendirmenin bir yöntemidir. Bu çerçevede güç, bilgiyi, paradigmayı ve epistemik şablonu şekillendirir ve yeni bir söylem alanı inşa eder. Foucault'un bilgi ve iktidar perspektifini yansıtan şu ifadesinde vurguladığı gibi iktidar; "*Bireyi kategorize ederek, bireyselliğini belirleyerek, kimliğine bağlayarak, ona hem kendisinin hem de başkalarının onda tanımak zorunda olduğu bir hakikat yasası dayatarak doğrudan gündelik yaşama müdahale eder. Bu, bireyleri özne yapan bir iktidar biçimidir. Özne sözcüğünün iki anlamı vardır: denetim ve bağımlılık yoluyla başkasına tabi olan özne ve vicdan ya da özbilgi yoluyla kendi kimliğine bağlanmış olan özne. Sözcüğün her iki anlamı da boyun eğdiren ve tabi kılan bir iktidar biçimi telkin ediyor."*²⁹ Bilgiyi iktidardan ayırmak ne kadar zor ise iktidarı da belli bir bilgi çerçevesi dışında tutmak o kadar imkân dışıdır. İktidarlar yeni bilgi biçimleri, yönetilen ve kontrol edilen özneler ve olgularla ilgili belli bir bakış açısı geliştirebilmektedir. Bu açıdan iktidar bir çeşit akıllı, deli ise "muhaleteti" temsil eder. Delilik bu yönüyle iktidarın kendinden menkul bir şekilde ürettiği bir bilgi şekli, yönetim stratejisi, epistemik okuma ve enformasyon biçimidir. Bir olgunun akıllı olarak telaki edilmesi için karşısında akıl dışı olan bir şeylerin olması da gerekmektedir. Akıl, organize edilmiş, kendi dışına itilmiş, kendinden bağımsızlaştırılmış bir delilik okumasıdır. Diğer bir ifadeyle akıl, delilikten hareketle kendini okuma ve anlam çerçevesi oluşturma, deliliği kendisinin güçlü bir göstergesi olarak anlama biçimidir.*

28. Michel Foucault, *Deliliğin Tarihi III.* çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Y., 1993), 219-220.

29. Foucault, *Özne ve İktidar*, 64.

Modern dönem Batı merkezli epistemik inşa, Foucault'un bu tezlerini çağrıştırmaktadır. Modernite Batı'nın bir biçimiyle "akıl", diğer toplumların "deli" olma sürecine evrilişi sembolize eder. Batı merkezli bilginin üstünlüğüne, diğer toplumlarınsa yönetilmeye muhtaç gruplar olduğuna dayalı olan Batı epistemik çerçevesi, kendi dışındaki toplumlarla ilgili çeşitli kabuller de üretmektedir. Foucault'an da etkilendiği anlaşılabilir³⁰ Edward Said'in "*Oryantalizm*" başlıklı çalışması bu konuda doyurucu bilgiler vermektedir. Said oryantalizmi: "*Doğu'nun meselelerini bir sınıf, bir mahkeme, bir hapisane, bir el kitabı açısından ele alan, analiz eden, inceleyen, yargılayan, gözetilen ve yönetilen bir Doğu bilimi.*"³¹ şeklinde tanımlamakta ve bu bilgi biçiminin Batı tarafından üretilen "akıl" konsepti çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir faaliyet olduğunu düşünmektedir. Batı'nın kendisini üstün görmesi, bilgi organizasyonu, bilgi örüntüsü ve ötekiyle ilgili oluşturulan epistemik çerçevenin sonucudur. Bu yönüyle Batı tıpkı bir tımarhane konsepti gibi öteki medeniyetleri ıslah etme, medenileştirme, yola getirme ve yönlendirme çerçevesinde hareket eder.

İktidar ötekine yönelik bilgi konsepti ve çerçevesi olduğu gibi, ötekilik de iktidarla ilgili bir bilgi çerçevesi ve konseptidir. Batı'nın güçlenmesi onun öteki toplumlarla ilgili bilgi konseptine işaret ettiği gibi, ötekilerin Batı'yla mücadelesi de bilgi konseptini ve çerçevesini gerektirmektedir. Bu anlamda Bilginin İslamlaştırılması düşüncesi kendi içinde çelişkiler taşıyan ve olgunlaşmamış bir çaba gibi durmakla birlikte, Batı bilgi hegemonyası karşısında duruş sergilemesi bakımından önemlidir. Bilginin İslamlaştırılması tezi bu anlamda bir çeşit Batı okuması ve Batı merkezli bilgi anlayışına konulan bir rezervdir. Modern Batı'nın epistemik şablonu onun sosyal, siyasal ve kültürel şartlarından etkilenerek oluşmuş ve onun iktidarına hizmet ediyorsa bu kapsamda evrensel ve objektif olarak kabul edilemeyecekse, diğer medeniyetler için kendi bağlamlarına uygun bilgi üretmesin ve bununla paralel olarak İslam toplumu da kendi dokusuna uygun İslami bir bilgi ortaya koymasın? Bu anlamda Bilginin İslamlaştırılması Batı bilgi hegemonyasına ve iktidarına "muhalefet" şekli olduğu gibi aynı zamanda hegemonik bir bilgi ve iktidar olma talebidir.

Ne var ki Batı bilgi paradigmasının küreselleştiği bir zeminde saf ve Batı etkisinde kalmamış bir bilinçle İslamlaştırmanın nasıl yapılacağı önemli bir sorun alanıdır. Harari'nin yerinde tespitiyle modern dönemde "*Avrupa şemsi-*

30. Bu etkilenmeyle ilgili bk. Yücel Bulut, "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler," *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, cilt: II, sayı: 3 (2002), 13-38.

31. Edward Said, *Oryantalizm*. çev. Nezih Uzel, (İstanbul: İrfan Y., 1998), 65.

yesi altında yeni bir küresel düzen yeni bir kültür ortaya çıktı. Bugün tüm insanlar- itiraf etmek istemeseler bile-giyim kuşamda, düşünce ve zevkte Avrupalıdır. Söylem de çok katı Avrupa karşıtı olabilirler ama gezegendeki neredeyse herkes siyaset, tıp, savaş ve ekonomiyi Avrupa'nın gözlerinden görüyor, Avrupa melodileriyle yazılmış ve Avrupa dillerinden söylenen müzikleri dinliyor. Yakın bir gelecekte küresel boyutta üstünlüğünü kurmaya aday günümüzün gelişen Çin ekonomisi bile Avrupa tipi bir üretim ve finans modeli üzerine kuruludur.”³² Bu çapta ekili olan bir aklın alternatifi bir akıl olduğunu iddia eden bilginin İslamlaştırılması tezinin, küresel bir zemin kazanmış Batı bilgi hegemonyasını kırarak bilgiyi hangi bilinçle, hangi bilince aktaracağı önemli bir sorun alanıdır.

3. Bilginin İslamlaştırılmasının İmkânı

Öyküleriyle ön plana çıkan Yahya Kemal Bayatlı, Tevhid-i Efkâr gazetesi-nin 23 Nisan 1922 sayısında kaleme aldığı “Ezansız Semtler” başlıklı metninde “Frenk hayatının gecesinde sabah namazına kalkılır mı?” diye sormaktadır.³³ Bu ifade hayatın tüm alanlarını kuşatan Batı merkezli modernleşmenin içerisinde Müslüman bir duruşun zorluğuna işaret etmektedir. Hegemonik bir zemin kazanmış Batı merkezli modern çerçeve karşısında alternatif paradigmalara ortaya çıkması önemlidir. Bilginin İslamlaştırılması tezi bu açıdan anlamlıdır. Ancak Batı bilgi sisteminin bu kadar yaygınlaştığı günümüzde İslami bilgiyi sistemleştirecek/anlamlandıracak bilincin bu hegemonyadan nasıl beri olacağı, anlamlandırdığı bilgiyi Batı bilgi sistemi tarafından kuşatılmış kitlelere nasıl aktaracağı önemli sorun alanlarından birisidir.

Bilgi ve sosyal kontekst arasındaki ilişkiyle ilgili çalışmalar yapan Peter Berger ve Thomas Luckmann içinde yetiştiğimiz sosyal çevrenin, kültürel yapının, popülist yaklaşımların ve egemen kabullerin bilincimizi ve hakikate yönelik yaklaşımlarımızı nasıl etkilediğiyle ilgili detaylı analizler sunmaktadır.³⁴ İnsan bilinci tarihseldir. İçinde yaşadığı zamanın bir kesitine nüfuz edip belli bir olgunun kısmi bir çerçevesine vakıf olabilir. Bu vukufiyet de kendi döneminden aldığı bilgi ve birikimle olan bir şeydir. Modernleşme üzerinde çalışmaları olan Abdurrahman Arslan'ın ifade ettiği gibi: “Müslüman zihin sekülerleşen bu modern kültür içerisinde yeniden şekillenmektedir. Bundan dolayı o zihin, dünyaya Müslümanca bakmamakta/ bakmamaktadır.”³⁵ Buradaki

32. Harari'nin bu değerlendirmeleri kimi genellemeler taşısa da önemli bazı gerçeklere işaret etmektedir. Yuval, N. Harari, *Sapiens*. çev. Ertuğrul Genç, (İst: Kolektif, 2016), 278-279.

33. Yazının güncel hali için bk. <https://www.dunyabizim.com/alinti/yahya-kemalin-unutulmaz-metni-h1414.html>

34. Peter Berger ve Thomas Luckmann. *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*. çev. Vefa S. Öğütle, (İstanbul: Paradigma Y., 2008).

35. Abdurrahman Arslan, *Nehri Geçerken*. haz. Asım Öz, (İstanbul: Beyan Y., 2010), 232.

realite “*Tezkiye edilmemiş, arınmamış bir zihin yani kirlili bir zihin dünyaya Müslümanca bakama*”³⁶ durumunun zorluğudur. Buradaki temel mesele Batı etkisinde kalmış, bir şekilde sanayi toplumuna geçmiş ve modern eğitim süreçleriyle oluşmuş modern bir bilincin nasıl olup da kendi zamanından soyutlanabileceğidir. Nihayetinde insan bilinci ve onun eğitilme şekli üzerinde çalışmalar yapan düşünürler onun kendi zamanının bilgi ve doğrularından etkilendiğinin altını çizerekler.³⁷ Bu anlamda Bilginin İslamlaştırılması konusunun iki temel problem alanı vardır. Birincisi referans aldığı kaynakların kim veya kimlerce hangi bilinçle yorumlanacağı meselesidir. İslamlaştırılacak bilgi hangi bilgi ve hangi İslam anlayışı esas alınarak İslamlaştırılacak? Şayet burada kastedilen İslam ehl-i sünnet anlayışının kabul ettiği İslam geleneği ise burada temel iki kaynak olan Kur’an ve sünnet nasıl yorumlanmalıdır? Bilgi Kur’an’dan hareketle üretilecekse üreticiler kim olmalıdır? İkincisi ve bize göre en önemlisi yaklaşık 1500 yıl önce inen bir vahyin, günümüz bireylerine nasıl aktarılacağı meselesidir. Bilginin İslamlaştırılması faaliyetinin çıkmazı, bunca uzaklığa rağmen, tarihe dönmek istemesi ya da tarihi unsurlar taşıyan referansları çağımıza getirmeye çalışmasıdır. Burada ister zaman ve zemin Kur’an’a göre okunsun, isterse Kur’an zaman ve zemine göre okunsun, iki durumda da kritik rol yorumcudur. Oysa insani özellikler düşünüldüğünde yorumcunun güncel bağlamdan bağımsız bir düşünceye sahip olamayacağı ortadadır. Fransız tarihçi Marc Bloch’un ifade ettiği gibi “*İnsanlar ebeveynlerinden çok yaşadıkları zamanın çocuklarıdır.*”³⁸ Onu zamanından soyutlamak zordur.

İranlı düşünür Daryus Şahyegan’ının belirttiği üzere ister modern ister klasik düşünce de olsun İslam kulvarında fikir yürüten İslam düşünürlerinin çoğunluğu modern bir bağlama oturan kurumlarda yetişmişlerdir. Dolayısıyla bilinçleri moderndir. Modern bir bilincin klasik bilgiye nüfuz etmesi ciddi bir uğraş istemektedir.³⁹ Elbette ki bu sorun Kur’an merkezli tartışmalara da göndermede bulunmaktadır. Kur’an İslami bir çerçevenin ortaya konulmasının temel “metnidir”. Bu metnin nasıl yorumlanacağı, yorumlayacak bilincin kendisiyle metin arasındaki ilişkiyi düzenleyecek ne tür bir yöntem geliştireceği girift bir tartışma alanıdır. Öyle ki Gadamer gibi kimi düşünürler bireyi içinde yaşadığı zamandan soyutlayabilecek bir yöntemin bile imkânsız olduğunu

36. Arslan, *Nehri Geçerken*, 232.

37. Bk. Peter Berger ve Thomas Luckmann. *Gerçekliğin Sosyal İnşası (Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*, 2008.

38. Akt. Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*, çev. Aysel Bora, (İstanbul: Yapı Kredi Y., 2004), 86.

39. Daryush Shayegan, *Yaralı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*. çev. Hal-dun Bayrı, (İstanbul: Metis Y., 2010).

düşünmektedir.⁴⁰ Gadamer'in yönteme karşı çıkmasının nedeni yöntemin bireyle bilgi arasında bir çeşit bağımsız gözlemci olarak kodlanması dolayısıyladır. Nihayetinde bireyin bilinci içinde yaşanan dönemin şartlarından etkileniyorsa, Fransız düşünür Mark Bloch'un deyiimiyle her birey kendi zamanının çocuğuyusa, o zaman yöntemin de içinde çıkılan zaman ve zeminin bir parçası olduğunu kabul etmek gerekir. Bu anlamda hakikat bireyden bağımsız ve uzakta olmadığı gibi, hakikate ulaşmak için kullanılacak yöntem de bireyden bağımsız değildir. Buna göre bireysel ön yargı ve onun sosyal bağlamının göz ardı edilmesi de gereksiz bir çabadır. Zira zaten bizim anlamamızı sağlayan ve bizim bilgi elde etmemiz için bize güç veren şey, içinde yaşadığımız sosyokültürel yapının bize kazandırdığı bilgi ve ön yargıdır. Bireyin hayatı anlamlandırmasını sağlayan kültürel ortamdan kurtarmak, onun olguları anlamlandırmasını sağlayan arka planı ortadan kaldırmaktır. Dolayısıyla matematiksel bir formülasyon gibi, hakikate ulaştıracak metot belirlemek ciddi bir iddiadır. Zira ön yargılarla bezenmiş birey tarafından oluşturduğu için metodun kendisi de bir parça yanlıdır. Burada gözden kaçmaması gereken şey, yorumsal farklılığın, yorumcunun içinde yetiştiği sosyal bağlam ve iktidar ilişkisinden etkilendiği/kaynaklandığı gerçeğinin göz ardı edilememesi gerektiğidir.

Bireyin bilişsel olarak zaman ve zeminin bir parçası olması aynı zamanda üretilen bilginin yaşadığı zemine hitap etmesi açısından da önemlidir. İnsanlar uzaydan gelmezler, belli bir zamana, zemine ve kitleye göre bilgi üretirler.⁴¹ Bu husus bilginin meşruiyeti bakımından da önem arz etmektedir. Bilgi etrafında bir gücün meydana gelebilmesi, sunulan bilginin toplumca kabul edilmesi ve bu bilginin içinde yaşanan çağ ve zeminde meşruiyetini bulmasıyla da ilgilidir. Sosyal olarak kabul görmemiş bilgi, meşru olmayan bilgidir. Bu bağlamda İslamileştirilecek bilginin modern bilgi hegemonyası etkisinde kalan bireye, nasıl ve ne şekilde sunulacağı hususu, zor bir konudur.

Elbette bu, İslami referans kaynaklarının demode olduğu anlamına gelmiyor. Ne var ki hayatın her alanına yönelik bir anlayışı benimseyen bir dinin, aksiyomatik, siyasal ve kültürel bağlamı dikkate alınmadan kimi yönlerinin alınıp İslami bilgi diye sunulması eklektik bir yaklaşım olur. Zira bilginin İslamileştirilmesi, beraberinde devletin, hukukun, gündelik hayatın ve tüm yaşam tarzının İslamleşmesini ima eder. Bu çerçevede daha çok geleneksel bağlama oturan "İslam Devleti", "Şeriat", "Halifelik" kavramları da tartışmanın içine girmektedir/girmelidir. Eğer bilginin İslamileştirilmesi İslami bir dünya görüşünü merkeze alacaksa, zaten geçmişte yaşamış ve çokça örnekleri olan İslam toplumunun en azından ilk üç jenerasyonu örnek almayı gerektirir. (Ki

40. Gadamer, *Hakikat ve Yöntem* I, 252.

41. Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Aziz Yardımlı. (İstanbul: İdea Yayınevi, 2004).

alanın kuramcıları da böyle düşünmektedir.)⁴² Dolayısıyla öncelikli olarak bilgidenden neyin kastedildiği ve bu bilginin şemsiyesi altına gireceği İslam'ın birey, devlet, toplum, hukuk... vb. alanlarda ne söylediğinin netleştirilmesi bunların günümüz bağlamlarıyla örtüşen ve çelişen yerlerinin tespit edilmesi önem kazanmaktadır.

Bilginin İslamlaştırılması projesi, alternatifi olduğunu düşündüğü Batı bilgi anlayışına karşı paradigmatik bir değişikliğe sebep olacaksa anlamlıdır. Batı iktidarına hizmet eden ve onun gücünü konsolide etmesini sağlayan bilgiye karşı kullanılan bilginin, gücü belirleyen ve onun tarafından kullanılan bilgi karşısında sağlam dayanaklarının olması önemlidir. Üretilen bilgi, gücü elinde bulunduran iktidarların paradigması karşısında kabul görmeyen bir bilgiye bu bilginin zemin bulması zorlaşacaktır. Diğer bir ifadeyle hegemonik bilgiye karşı alternatif oluşturacak bilginin, hegemonyanın sahasında yer alan alana hitap etmesi etkinlik kazanması açısından önemlidir. Batı epistemik çerçevesi karşısında konumlanan yeni epistemik çerçevenin küresel bir çerçevede hareket etmesi ve diğer medeniyet havzalarında kabul görmesi güç kazanması açısından gereklidir. Diğer bir ifadeyle Batı paradigması küreselleştiği için onun alternatifi olan düşüncenin de küresel bir perspektife sahip olması elzemdir. Alternatif bilgi paradigması küresel durumlara cevap ürettiği ölçüde güçlenecektir. Sonuç olarak bilginin İslamlaştırılması projesinin Batı paradigmasına dayanan çağdaş değerlerden bağımsız bir metodolojiyi nasıl oluşturacağı meselesi önemli bir problem alanıdır. Asr-ı saadet İslam'ının ve otantik referansların modern zihin tarafından nasıl ve hangi yöntemle yorumlanacağı, bilginin ne şekilde elde edileceği çerçevesi çizilmemiş bir problemdir.⁴³ Diğer bir ifadeyle bilginin İslamlaştırılması tezi, kendisini küresel bir etki kazanmış Batı'ya karşı konumlandırmakta ve söylemleri belirgin bir şekilde yerel durmaktadır.

4. Teorik Açmazlar

Öze dönüş arayışı olarak "Bilginin İslamlaştırılması" fikrini ortaya atan ilk kişilerden biri S. Nakip Attas'tır.⁴⁴ Attas bilginin Batı'nın hegemonyasından

42. Bilginin İslamlaştırılması projesi ve bu görüşü savunan düşünürlere ilişkin bir kaç değerlendirme için bk. Mevlüt Uyanık, *Bilginin İslamlaştırılması ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, (Ankara: Ankara Okulu Y., 1999); Alparslan Açıkgenç, *Kavram ve Süreç Olarak Bilginin İslamlaştırılması*, (İstanbul: Nesil Y., 1998).

43. İslamcılığın "ev" olarak kodladığı asr-ı saadet dönemine ilişkin bir değerlendirme için bak. Yasin Aktay, "İslamcılık ve Bir Modern Melankoli: Eve Dön(eme)mek", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve mitoloji Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5/5 (Eylül-Aralık 2008), 13-50.

44. S. Nakib Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, çev. Mahmut Erol Kılıç, (İstanbul: İnsan Y. 1995), 162.

kurtulması gerektiğini düşünmekte ve bunun için paradigma değişikliğinin şart olduğuna inanmaktadır.⁴⁵ Ona göre Müslümanlar İslam kaynaklarına yeniden dönmeli ve İslam medeniyetinin öngördüğü şekilde, yeni bir okuma yapılmalıdır. Bu anlamda başta eğitim olmak üzere tüm bilişsel faaliyetler, yeniden organize olmalıdır.⁴⁶

Esasen bu yaklaşımı 19. yüzyılın başlarına götürmek mümkündür. 19. yüzyılda İslam coğrafyasının sömürgeleştirilmesi ve Müslümanların güçsüzleşmeleri din adamlarını çeşitli arayışlara sevk eder.⁴⁷ Bunların içinde dikkat çeken Muhammed Abduh, Cemalettin Afgani, Sör Ahmed Han, Mehmet Akif Ersoy gibi düşünürler, bir taraftan Batı endeksli bilgiyi ve eğitim anlayışını takip etmekte, öte yandan İslami bilgilerin ve kaynakların yeniden okunmasını ve anlamlandırılmasını savunmaktadırlar. Buradaki temel problem, Batı'nın reddedilen bilgi anlayışı yerine, İslami bilgi anlayışının nasıl konulacağı meselesidir.⁴⁸ Bu düşünürlerin, Mehmet Akif'in "*Doğrudan Kur'an'dan alarak ilhamı, asrın idrakine sunmalıyız İslam'ı*"⁴⁹ mısrasında özetlenen yaklaşımları, kendini Nakib Attas'ın çalışmalarında da göstermektedir. Attas, bir taraftan bilginin Batılı olmayan bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini savunurken, öte yandan İslam geleneğinin Kur'an'ı yanlış yorumladığını ve gaflete düştüğünü ifade etmektedir.⁵⁰ Bu çerçevede Attas, doğrudan sünnet ve Kur'an'a başvurulması gerektiğini düşünmektedir.

Öte yandan modernistleri eleştiren Attas'a göre, "*Gerçekte bu modernistlerin düşüncelerinin temelini İslam oluşturuyordu. Onlar İslam'ı, kendi ideallerine uydurmaya çalışıyorlardı.*"⁵¹ Ona göre bilgi "*insanoğlunda bir kimlik olarak fıtraten vardır ama toplumda, devlette ve ümmette yoktur.*"⁵² Oysa modernistler devlet, ümmet ve sosyal olgularla ilgileniyordu. Modernistlerin bireyi ihmal ettiğini düşünen Attas, bireyin önemli olduğunu, bilginin kaynağının birey olduğunu ifade ederken,⁵³ öte yandan toplum mühendisliğine varıncasına yaklaşımlar sergileyerek kendisiyle çelişir gözükmektedir. Bireyin, potansiyel olarak bilgiyi öğrenebilecek kapasitede olduğu gerçeği doğru olmakla

45. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 163.

46. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 191.

47. Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, çev. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, (İstanbul: İnsan Y. 2000), 41-43.

48. Modern dönem çeşitli tartışmalara ilişkin görüşler için güzel bir çalışma için bakınız. İbrahim M. Ebu-Rabi, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, (İstanbul: Anka Y. 2005).

49. Fatma Bostan Ünsal, "Mehmet Akif Ersoy", *İslamcılık*, Cilt, 6. içinde (İstanbul: İletişim Y. 2004), 85.

50. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 138.

51. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 139.

52. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 140.

53. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 140.

beraber, bu bilgilerin nasıl edindiği/edineceği konusu muğlaktır. Attas'a göre birey, kendi kendine öğrenemez, dinî metinleri yorumlayamaz, bu anlamda dinî kaynaklar ancak ehliyet sahibi kişilerce bireye aktarılır.⁵⁴ Ne var ki ehliyet sahibi olmanın ölçüsü net değildir. Kimler veya kim ehliyet sahibidir? Ehliyet sahibi olduğuna inanılan birisinin dinî referansları doğru okuduklarını, objektif olduklarından nasıl emin olmalıyız? Attas'ın açılımında bu sorular cevapsız kalmaktadır.

Bilginin İslamileştirilmesini savunan düşünürlerin Batı bilgi sistemi yaklaşımlarında postmodern unsurlar varken, kendi istekleri ve kurguları moderndir. Örneğin Attas, "*Bilginin yansız bir şey olmadığı ve basitçe bir içerik ve yapıyla sanki bilgiymiş gibi bir libas altında sunulabileceğini vurgulamamız gerekmektedir.*"⁵⁵ der ve devam ettirir. "*Burada kastettiğimiz bilgi, formüle edilip yayılmasında anahtar rol oynayan bir uygarlığın prizmasından, yani dünya görüşü, zihniyeti ve psikolojik algılayışı zaviyesinden açıklama getirilmiş bir bilgidir.*"⁵⁶ Ne var ki bilginin sosyal ve kültürel kodlar taşıyabileceğinin kabulü, Attas'ın tüm bilgilerin böyle olduğunu kabul ettiği anlamına gelmez. O, sosyal olguların etkisinde kalan bilgileri yanlış olarak görür. Attas, mutlak hakikat tasavvurunun, bireysel ve sosyal olgulardan bağımsız olması gerektiğini düşünmekte, ancak hakikati yorumlama işini, insani otoritelere havale ederek kendisi ile çelişmektedir.⁵⁷ Buradaki problem, bireyin içinde yetiştiği sosyo-kültürel kontekstin etkisinde, hangi ölçüde kaldığı ya da kalmadığı sorunudur. Bu anlamda vahyi yorumlayacak otoritelerin, sosyal kontekstin etkisinde kalıp kalmadığının, en azından Attas'ın tarif ettiği otoritelerin(entelektüel), niçin sosyo-kültürel unsurların etkisinde kalmayacağı sorusunun cevabı yoktur.

Yaklaşım tarzı Attas'tan farklı olsa da benzer çelişkilere düşen isimlerden biri de, İsmail R. Faruki'dir.⁵⁸ Faruki bir kaç açıdan Attas'tan farklı bir yaklaşım sergilemektedir. Attas, Batı bilgisini tamamen reddederken, Faruki Batı biliminin de öğrenilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca Faruki, konuyu daha çok eğitim çerçevesinde ele almaktadır.

Faruki'nin bilgiyi İslamileştirme çabası, Batı karşısında "geri kalmış" İslam medeniyetini tekrar canlandırma amacına matuftur. Ona göre İslam toplumu milletler merdiveninin alt basamağında yer almaktadır.⁵⁹ Yükselmenin yolu ise, İslami öze dönmek ve bilgiyi İslami perspektifte yeniden yapılandırmaktır.

54. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 148.

55. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 162.

56. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 162.

57. Attas, *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*, 162-164.

58. İsmail R. Faruki, *Bilginin İslamileştirilmesi (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*. çev. Fehmi Kuru, (İstanbul: Risale Y., 2014), 16.

59. Faruki, *Bilginin İslamileştirilmesi (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*, 19.

Aslında İslamcı söylemin/söylemlerin dayanak noktası benzerdir. Burada göze çarpan ortak özellikler, iki şekildedir. Birincisi Batı teknolojik, askerî ve siyasi yönde ileridedir İslam toplumu ise teknolojik, siyasi ve ekonomik yönden geridedir.⁶⁰ İkincisi bu gerilemenin nedeni ontolojik anlamda İslam'da değil, onu yanlış kavrayan ya da kavrayamayan İslam toplumundandır. Dolayısıyla İslam geleneği içinde oluşmuş olan yaklaşımlar kenara bırakılmalı, Kur'an ve sünnet yeniden yorumlanmalıdır. İslam, ontik anlamda üstün olduğuna göre bilgi ve bilim İslamleşirse, İslam toplumu da güçlü olacaktır. Bu açıdan İslamsız bir bilgi, İslam toplumunu başarıya götürmeyecektir. Örneğin Faruki'ye göre "İslam olmaksızın Batı eğitimini almış, Müslüman öğreticiler bilginin bütünselliğine erişmezler."⁶¹ Bu anlamda Faruki, eğitimin Batı ve Doğu şeklinde ayrıştırılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre eğitim, İslam ideolojisini yansıtacak şekilde birleştirilmelidir.⁶² Ne var ki İslam ideolojisinden neyin kastedildiği net değildir. Bu durumda kesin olan bir şey vardır ki bu ideoloji, salt Kur'an ve sünnet değildir. Diğer bir ifadeyle Faruki'nin kastettiği ideoloji Kur'an ve sünnetin insan yorumundan geçmiş hâlidir. Bilginin İslamlaştırılması insani bir yorum sürecinin bütünsel bir adıysa, bu bilgiye İslami demenin ölçüsü nedir? Sorusunun cevabı belirsiz bırakılmaktadır. En azından bugünkü İslam coğrafyasında, pratikte İslam'a yaklaşımda çok farklı değerlendirmeler vardır. Bu çeşitliliğin içinde, neyin ve hangi yorumun bizzat İslami olduğu sorusu cevabını bulamamaktadır.

Bunun sebebi, Attas gibi Faruki'nin yaklaşımında da özcü bir anlayışın olmasıdır.⁶³ Bu özcülük İslam toplumunda Asr-ı saadet olarak ifadesini bulur. Bu dönem peygamberin varlığından dolayı problemlerin az olduğu, İslam toplumunun "mutlu" olarak kabul edildiği dönem olarak, pek çok İslamcı düşünürün özlediği ve romantik hayranlık beslediği dönemdir. Bilgi açısından bu dönemin önemsenmesi, dönemin saf ve temiz olarak kodlanması, farklı kültürler, toplumlar ve anlayışlarla karışmamış/etkilenmemiş olarak görülmesindedir. Buna göre fetihler çoğalınca ve Helen kültürü ile tanışınca İslam bilgi anlayışı saf ve otantik özelliğini belli ölçülerden kaybetmiş ve diğer kültürlerle etkileşimden belli unsurlar almıştır.⁶⁴ Öyle ki idealize edilen Asr-ı saadet İslam'ı, neredeyse insani ve sosyolojik boyutunu kaybetmekte, tamamen özcü belki de aşkın bir yaklaşımla ele alınmaktadır.⁶⁵ Bu yaklaşıma göre bilginin

60. Faruki bu gerilemeyi siyasi, ekonomik ve kültürel yönde olduğunu düşünmektedir. Faruki, *Bilginin İslamlaştırılması (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*, 20-22.

61. Faruki, *Bilginin İslamlaştırılması (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*, 29.

62. Faruki, *Bilginin İslamlaştırılması (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*, 31.

63. Faruki, *Bilginin İslamlaştırılması (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*, 46.

64. Faruki, *Bilginin İslamlaştırılması (Genel Çalışma Plan ve İlkeler)*, 46.

65. Buna ilişkin bir değerlendirme için bk. Seyyid H. Nasr, "Kötü Niyet: Anti-Özcülük.

İslamleştirilmesi anlayışı, bilgiyi insanın heva ve hevesine, kişisel yaklaşımına göre değil, hakikati (objektivite) bulmak için zaruri kuralları koyan, felsefi, stratejik ve lüzumlu vasıtalarla bu kuralları evrensel bir olgu yapmayı hedefleyen bir arayıştır.⁶⁶ Oysa bugün evrensel bir nitelik kazanan Batı bilgi paradigması Batı'nın sosyal ve kültürel kodlarını taşıyıp bir yorum ve bakış biçimi ise, mutlak hakikat olmuyorsa, evrensele hitap eden İslami bir yorum biçimi hangi ölçütlere göre objektif ve evrensel olur? Sorusu bilginin İslamleştirilmesi bağlamında yeterince tartışılmadığı için bu anlayış, baştan itibaren objektif bilgi arayışına ket vurmaktadır.

Özetle bilginin İslamleştirilmesi tezinin Batı merkezli bilgiye eleştirel olma bakımından postmodern kendi inşa süreçlerinde modern bir yaklaşım sergilediği ileri sürülebilir. Bu tez, Batı bilgi paradigmasının bu coğrafyanın sosyal, kültürel, siyasi ve iktisadi özelliğini yansıttığını düşünür ve bireysel bilginin sosyal, kültürel, iktidar bağlamına göre değişebileceğini ima etmektedir. Oysa İslamleştirilecek bilginin neden yanlı olamayacağı sorusu belirsiz bırakılarak “hakikat”/objektif bilgi aranmaktadır. Diğer bir ifadeyle bu yaklaşımı savunanlar, bir taraftan modern bir tavır sergileyip İslam merkezli bir hakikat arayışına girerken, öte yandan Batı bilgisinin sosyal, kültürel ve siyasal ortamdan etkilendiğini imleyerek göreceliliğe kapı aralayan birtakım düşünceler ileri sürüp, Kur'an ve sünnet yorumunun da nihayetinde insani bir faaliyet olabileceği gerçeğini yeterince tartışmadıkları için zayıf bir iddia olarak kalmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada çeşitli biçimleriyle bilginin İslamleştirilmesi tez irdelenmeye çalışıldı. Güncel olarak bilginin İslamleştirilmesi tezleri daha çok İsmail R. Faruki ve Nakib Attas'la anılsa da kökleri eskiye dayanan bir tartışmadır. Aslında tarih boyunca İslam düşüncesi karşılaştığı her yeni bilgiyi kimi açılardan “İslamleştirerek” telif etmiş, kimi zamanda kendi bünyesine uymadığı için reddetmiştir. Bunun tarihsel bir örneği Abbasiler döneminde kurulmuş olan Beytü'l Hikme'dir. Burada hem Müslüman hem de gayrimüslim olan düşünürler çalışmış ve modern Avrupa'nın önemli bir parçası olan Grek kaynakları Arapçaya tercüme edilmiştir. Nitekim İbn-i Sina, Kindi ve Farabi gibi düşünürler; Aristo ve Platon gibi düşünürlerin fikirlerini yeni bir okumaya tabi tutarak İslami bir epistemik kanalize etmişlerdir. Tarihsel olarak İslam medeniyetinin epistemik olarak gerilimli süreçleri Avrupa kimliğinin önemli bir

Evrensellik ve İslâmcılık". çev. Nuh Yılmaz, *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim*, Cilt: 9/18 (2000), 71-87.

66. Tâha Câbir el-Alvâni, *Dünden Bugüne Bilginin İslamleştirilmesi*, (İstanbul: Kobal Y., 1995), 27.

parçası olan Greko-Roma yönüyle karşılaşması dönemlerinde olmuştur. Nitekim Abbasiler döneminde fikrî tartışmaların alevlenmesine neden olan durum, Yunan kaynakları dolayısıyla ortaya çıkmıştır.

18. yüzyıla gelindiğinde Batı medeniyetinin önemli bir parçası olan Hristiyan kültürü gerilemiş Grek kaynakları revize edilerek yeni bir çerçeve olan modern bir epistemoloji ortaya çıkmıştır. Bu açıdan bu yüzyıl hem Batı hem de diğer toplumlar ve medeniyet havzaları için önemli bir kırılmaya yol açmıştır. Batı'da yükselen seküler bilginin hegemonya aracında dönüşmesi yaklaşık 300 yıldır İslam periferisindeki düşünürlerin çıkış arayışlarının ana temasıdır. Hem modern hem de post modern unsurlara sahip bilginin İslamlaştırılması projesi, bu hegemonyaya bir rezerv koyma arayışının bir parçasıdır. Foucault'cu bir bakışla bilgiyi iktidarın sağlamlığı için kullanan bir gücün epistemik tasavvurlarına karşı yeni bir epistemik okuma anlamlı/önemlidir. Bilginin İslamlaştırılması tezi, Batı bilgi sistemine yönelik sorgulayıcı ve eleştirel bir yaklaşım sergileyerek, İslam toplumunun kendi dinamiklerinden hareketle yeni bir bilgi felsefesi ve anlayışını geliştirmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Ne var ki Batı merkezli bilginin küreselleştiği ve her yerleştiği günümüzde bu bilgi paradigmasına alternatif olabilecek bilgi biçiminin hem herkese hitap etmesi, hem de kendisini bu hegemonik çerçevenin dışında tutması önem arz etmektedir. Oysa bireyin kendisini içinde yaşadığı zaman ve zeminden bağımsızlaştırması güçtür. Zaman ve zemin kavramının Batılı bir paradigma çerçevesinde organize edildiği günümüzde bilgiyi İslamlaştıracak düşünürlerin kendisini bu etkilerden nasıl soyutlayacağı önemli bir sorun alanıdır. Bilginin İslamlaştırılması tezinin çıkış itibarıyla postmodern bir bakış olduğu söylenebilir. Çünkü Batı merkezli bilginin objektif değil, yanlı olduğunu, İslam medeniyetinin objektif olmayan bu bilgi biçimi peşinden koşmaması gerektiğini savlar. Aslında alternatif bir paradigma önermek, alternatif hakikat ve gerçeklerin olabileceğini imlemektir. Nitekim "Batı" bilgi sistemi şeklinde bir okuma bu yönlü bir okumadır.

Kendi mantıksal çerçevesi içerisinde Batı merkezli bilginin Batı'nın iktidarına hizmet ettiğini düşünen öte yandan objektif ve hakiki bilginin peşinde koştuğunu iddia eden bir bilgi sistemi iddiasının kendisinin nasıl yanlı olmayacağı durumu önemli bir sorun alanıdır. Batı bilgi sistemini eleştirirken postmodern, kendi bilgi projeksiyonlarını oluştururken modern bir bilgi anlayışı benimseyen bilginin İslamlaştırılması tezinin bu açıdan olgunlaşmamış bir tartışma biçimi olduğu ileri sürülebilir. Nitekim daha çok yerel/lokal bir çerçeve sunduğu için etkisi sınırlı ve kısa süreli olmuş, İslamlaşmayı savunanalar kendi aralarında belli bir bilgi konsensüsü üzerinde uzlaşmamışlardır.

KAYNAKÇA

- Açıkgeçenç, Alparslan. *Kavram ve Süreç Olarak Bilginin İslamileştirilmesi*. İstanbul: Nesil Y., 1998.
- Aktay, Yasin. "İslamcılık ve Bir Modern Melankoli: Eve Dön(eme)mek", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve mitoloji Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 5/5 (Eylül-Aralık 2008).
- Amin Maalouf, *Ölümcül Kimlikler*. çev. Aysel Bora, İstanbul: Yapı Kredi Y.,2004.
- Arslan, Abdurrahman. *Nehri Geçerken*. Haz. Asım Öz, İstanbul: Beyan Y., 2010.
- Attas, S. Nakib. *Islam and Secularism*. Delhi: Hundistan Publication, 1984.
- Attas, S. Nakib. *The Consep of Education in İslam*. Malesya: İnteronal Institute of Islam Thought and Civilization, 1980.
- Attas, S.Nakib. *İslam, Sekülerizm ve Geleceğin Felsefesi*. çev. Mahmut Erol Kılıç, İstanbul: İnsan Y., 1995.
- Berger, Peter-Thomas Luckmann. *Gerçekliğin Sosyal İnşası(Bir Bilgi Sosyolojisi İncelemesi)*. çev. Vefa S. Öğütle, İstanbul: Paradigma Y., 2008.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizmin Tarihsel Gelişimi Üzerine Bazı Değerlendirmeler," *Marife: Dini Araştırmalar Dergisi [Bilimsel Birikim]*, , cilt: II, sayı: 3 (2002), 13-38.
- Ebu-Rabi, İbrahim M. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. İstanbul: Anka Y., 2005.
- El-Alvâni, Tâha Câbir. *Dünden Bugüne Bilginin İslamileştirilmesi*. İstanbul: Kobal Y., 1995.
- Foucault, Michel. *Cinselliğin Tarihi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver, İstanbul: Ayrıntı Y., 2007.
- Foucault, Michel. *Deliliğin Tarihi I*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Y., 1992.
- Foucault, Michel. *Deliliğin Tarihi III*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Y., 1993.
- Foucault, Michel. *Hapishanelerin Doğuşu*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara: İmge Y.,1992.
- Foucault, Michel. *İktidarın Gözü: (seçme yazılar)*. çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Y., 2003.
- Foucault, Michel. *Özne ve İktidar*. çev. Işık Ergüden& Osman Akinhay, İstanbul: Ayrıntı Y., 2014.
- Gadamer, Hans-Gorge. *Hakikat ve Yöntem*. çev. Vefa Saygın Öğütle, İstanbul: Paradigma Y., 2013.
- Gencer, Bedri. *İslam'da Modernleşme: 1839-1939*. Ankara: Lotus Y., 2008.
- Harari, Yuval N. *Sapiens*. çev.Ertuğrul Genç, İstanbul: Kolektif Y., 2016.
- Heidegger, Martin. *Varlık ve Zaman*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayımevi, 2004.
- Hourani, Albert. *Çağdaş Arap Düşüncesi*. çev. Latif Boyacı,Hüseyin Yılmaz, İstanbul: İnsan Y., 2000.
- Kalın, İbrahim. *Ben, Öteki ve Ötesi: İslam-Batı İlişkileri Tarihine Giriş*, İstanbul: İnsan Y., 17.bs. 2018.
- Kalın, İbrahim. *İslam ve Batı*, İstanbul: İsam Y., 2007.
- Kaya, Mahmut. "Beytü'l Hikme". *Diyanet İşleri İslam Ansiklopedisi*, C. 6,(88-90). Ankara: Diyanet Y., 1992.
- Kaya, Remzi. "Ehl-i Kitap", *TDV DİA*, cilt: 10, Ankara: Diyanet Y.,1994, s. 516-519.
- Koçak, Cemil. "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İçinde (72-81). C. 1, İstanbul: İletişim Y., 2014.
- Marx, Karl ve Friederich Engles. *Doğu Sorunu*. çev. Yurdakul Fincancı, Ankara: Sol Y., 1977.
- Nasr, Seyyid H. "Kötü Niyet: Anti-Özcülük, Evrensellik ve İslâmcılık". çev. Nuh Yılmaz, *Tezkire: Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim*, Cilt: 9/18. (2000), 71-87.
- Ortaylı, İlber. *Osmanlı'da Aile*. 19.bs. İstanbul: Kronik Y., 2018.

- Özdemir, Mehmet. "Endülüs". *Diyanet İşleri Ansiklopedisi*, c.11. (211-224). Ankara: diyanet, Y., 1995.
- Öztürk, Nermin. "İlahi dinlerde (Yahudilik, Hristiyanlık, İslamiyet) yemin, keffaret ve kurban". *Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996.
- Raimondo, Luraghi. *Sömürgecilik tarihi*. çev. Halim İnal. İstanbul: E Yayınları 1975.
- Said, Edward W. *Oryantalizm (doğubilim) : Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. Çev. Nezh Uzel. İstanbul : Pınar Y., 1982.
- Said, Edward. *Oryantalizm*. çev. Nezh Uzel, İstanbul: İrfan Y., 1998.
- Shayegan, Daryush. *Yaratı Bilinç: Geleneksel Topumlarda Kültürel Şizofreni*. çev. Haldun Bayrı, İstanbul: Metis Y.,2010.
- Somel, S. Akşin. "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Tanzimat ve Meşruyet'in Birikimi*, İçinde (88-97). C. 1, İstanbul: İletişim Y., 2014.
- Sunar, Lütfi. *Marx ve Weber'de Doğu Toplumları*. İstanbul: Ayrıntı Y., 2012.
- Taylor, Charles. *Seküler Çağ*. çev. Dost Körpe. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2014.
- Touraine, Alain. *Modernliğin Eleştirisi*. çev. Hülya Uğur Tanrıöver, 9. bs. İstanbul: Yapı Kredi Y., 2014.
- Türker, Ömer. "İslam'ın Metafizik Gelenekleri", *İslam Felsefesi Geçmiş ve Günümüze Dair Bazı Meseleler*, içinde (43-54), Köln: Plural Y., 2017.
- Uyanık, Mevlüt. *Bilginin İslamileştirilmesi ve Çağdaş İslam Düşüncesi*, Ankara: Ankara Okulu Y., 1999.
- Ünsal, Fatma Bostan. "Mehmet Akif Ersoy", *İslamcılık*, cilt: 6 (içinde). İstanbul: İletişim Y., 2004.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. çev. Zeynep Gürata, Ankara: Ayraç Y., 2009.